Kazakistan'ın Dış Politika Önceliklerinin Şekillenmesinde Bir Faktör Olarak Çin'in Enerji Talebi

İsa Burak GONCA[*] – Yrd. Doç. Dr. Esme ÖZDAŞLI[**]

Öz

1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından, enerji kaynakları yönetimi Kazakistan'ın ekonomik kalkınma stratejisinin ve dış politikasının şekillenmesinde en önemli unsur olmuştur. Buna karşın 1978'de Deng Xiaoping'in iktidarı ile başlayan ekonomik dönüşümüyle ve 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütüne üye olarak dünyaya çok yönlü açılımıyla Çin'in enerji talebi de artmıştır. Bu istikrarı olumsuz açıdan etkileyen en önemli faktör ise Çin'in artan enerji talebidir ve bu nedenle enerji güvenliği Çin'in en önemli dış politika parametrelerinden biri haline gelmiştir. Bu durum Çin'i birçok enerji tedarikçisi ülke ile yakın diyalog kurmaya yöneltmiştir. Bu ülkelerin başında gerek komşusu olması gerekse başta Şanghay İşbirliği Örgütü olmak üzere çeşitli platformlarda işbirliğinde bulunması nedeniyle Kazakistan gelmektedir. Bu çalışmada öncelikle dış politika ve enerji kaynakları arasındaki ilişki irdelenmiştir. Buna ek olarak enerjinin 2014-2020 Yılları Kazakistan Cumhuriyeti Dış Politika Konseptindeki yeri incelenmiştir. Akabinde Kazakistan'ın enerji potansiyeli ve son olarak da Çin'in enerji talebinin Kazakistan dış politikasındaki etkisi analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Çin Halk Cumhuriyeti, Dış Politika, Enerji, Jeoekonomi

Abstract

China's Energy Demand As A Factor In Shaping The Priorities Of Kazakhstan's Foreign Policy

After gaining independence in 1991, energy resources management has been the most important factor in both economic development strategy and the shaping priorities of Kazakhstan's foreign policy. Whereas the People's Republic of China has achieved stable economic growth momentum as a result of the economic arrangements made by Deng Xiaoping, and opening- up through accession to the WTO in 2001, the country has started to become an energy importer. Therefore, energy security has become more important for China. The large demand for energy in China is engaged in new foreign policy parameters. For this reason, China has led to establish a close dialogue with many energy supplier countries. Kazakhstan comes first in these countries because it is neighboring country of China as well as both cooperate on various platforms including Shanghai Cooperation Organization. In this study, firstly the relationship between foreign policy and energy resources were discussed. In addition to this, the place of energy in the Foreign Policy Concept for 2014 – 2020 Republic of Kazakhstan was analyzed. Then the energy potential in Kazakhstan and finally the effects of China's energy demand in the Kazakhstan foreign policy is analyzed.

Keywords: Kazakhstan, China, Foreign Policy, Energy, Geoeconomics

GİRİŞ

Kazakistan, 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra merkezi yapılanmadan pazar ekonomisine, komünist yönetimden demokrasiye geçişle birlikte birçok siyasi, sosyal ve ekonomik sorunla karşılaşmıştır. Bu süreçte Kazakistan, devlet başkanı Nursultan Nazarbayev'in özellikle "enerji"yi merkeze alan iç ve dış politika stratejisi ile kısa sürede daha güçlü ve istikrarlı bir devlet haline gelmiştir. Ekonomik alanda yaşanan gelişmelere paralel olarak Rusya'nın baskısından da tedricen kurtulmaya çalışan Kazakistan; hidrokarbonların çıkarılması, farklı ihracat yolları ile bölgedeki boru hatlarını çeşitlendirmesi ve elektrik üretiminin artırılması ile küresel ekonomi ile de hızla bütünleşmeye çalışmaktadır.

[*] Doktora Adayı, Süleyman Demirel Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, isaburakgonca@gmail.com
[**] Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, eozdasli@mehmetakif.edu.tr

Enerji kaynakların üretimi, uluslararası pazarlara ulaştırılması Kazakistan'ın dış politikasının şekillenmesinde önemli yer tutmaktadır. Bu noktada ise nüfusu ve ekonomisinin büyümesi ile doğru orantılı olarak Çin'in büyüyen enerji talebi enerji kaynağı zengini komşusu Kazakistan'ın dış politikasın şekillenmesinde önemli bir faktör olmuştur. 1990'lardan itibaren Çin'in enerji ithalatının artması ile enerji güvenliği Çin için daha önemli hale gelmiştir. Avrupa Birliği'nden sonra dünyanın en büyük enerji ithalatçısı olan Çin'in en ucuz ve en güvenli yollardan enerjini tedarik etmesi ekonomik istikrarın sağlanması için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Bu yüzden Orta Asya, Orta Doğu ve Afrika'da Çin'in giderek daha aktif bir politika izlediği görülmektedir. Bu bağlamda Çinli liderlerin son yıllarda dünyanın birçok bölgesine yönelik artan diplomatik manevralarını küresel bir güç olmanın bir yansıması olarak görmenin yanı sıra; enerji ithalat çeşitliliğini sağlamak ve dolayısıyla enerjide tek bir ülke veya bölgeye bağlı olmanın önüne geçmek için atılan adımlar olarak görmek gerekmektedir.

2001'de Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne üyelikle birlikte Çin ekonomisinde yaşanan yapısal dönüşüm, Çin Devlet Başkanı Deng Xiaoping'in yaptığı ekonomik reformlarla günümüzde de devam etmektedir. Ancak 1980'lerde Japon ekonomisi için ifade edilen "Japon mucizesinden" hareketle "Çin mucizesi" olarak nitelendirilen bu süreç, yaşanan "enerji ikilemi" ile ciddi sıkıntı yaşamaktadır. Bu süreçte rasyonel bir aktör gibi hareket eden Çin ise enerji güvenliği ve istikrarının sağlanması adına yeni politikalar üretmektedir. Son yıllarda adı giderek daha fazla duyulmaya başlayan Tek Kuşak, Tek Yol *(One Belt, One Road)* ya da Yeni İpek Yolu Girişimi *(New Silk Road Initiative)* ticari bir proje olarak görülse de aslında enerji kaynaklarının Çin'e aktarımını sağlayacak boru hatlarının geliştirilmesiyle de yakından alakalıdır. Çünkü birçok tanım yapılmakla birlikte proje kısaca Çin'in dev pazarı ve yüksek performanslı üretim gücüyle birlikte Avrupa'nın sermeyesi ve teknolojisi, Orta Asya'nın ise enerji kaynaklarını içeren çok yönlü bir katılımı ifade etmektedir.[1] Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in söz konusu projeyi ilk kez 7 Eylül 2013'te Kazakistan'da dünyaya ilan etmesi de Yeni İpek Yolu Projesi'nde (YİYP) Kazakistan'a ve bölge ülkelerine; dolayısıyla enerjiye biçilen değeri net olarak ortaya koymaktadır. Nitekim, Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılındaki Orta Asya Cumhuriyetleri'ne ziyareti enerji antlaşmaları ile sonuçlanmıştır. Çin, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'a sağladığı milyarlarca dolarlık krediler ile bölgedeki enerji manzarasını değiştirmektedir. Özellikle 2004 yılında Çin'in doğusu ile batısını birbirine bağlayan Lianyungang (Jiangsu) Khorgos (Xinjiang-Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) arasındaki otobanın hizmete girmesi ile Çin iç piyasası bütünüyle Orta Asya'ya açılma fırsatı yakalamıştır. Orta Asya'nın stratejik çehresini bütünüyle değiştiren söz konusu bu ulaşım ağları daha önce kaynaklarını büyük oranda Rusya üzerinden Avrupa'ya aktarmak zorunda kalan bölge ülkeleri açısından da Rusya'ya olan bağımlılığı azaltacak bir alternatif güzergâh haline gelecek[2] ve Çin'in bölgedeki etkinliğini artıracaktır.

DIŞ POLİTİKA VE ENERJİ

K. J. Holsti ve Frankel gibi yazarlar tarafından kapasite olarak tanımlanan, Morgenthau'ya göre de bir ulusu diğer uluslar karşısında güce sahip kılan faktörler ve ulusal güç olarak kabul edilen nicel unsurlar arasında yer alan coğrafya, doğal kaynaklar, endüstriyel kapasite, askeri hazırlık kapasitesi ve nüfus[3] ülkelerin dış politikasını da

[1] Altay Atlı, "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi", **Analist**, Sayı 44, Yıl 4, 2014, s. 76.
[2] Esme Özdaşlı, ,"Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi ve Küresel Etkileri", **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 10/14 Fall 2015, s. 591.
[3] Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, MKM Yayıncılık, Bursa, 2013, s. 139.

doğrudan etkileyen unsulardır. Kazakistan'ın yer aldığı coğrafya tarihte Büyük Oyun'un yaşandığı, bugün de birçok gücün mücadele ettiği bir yer olan Orta Asya'da bulunmaktadır. Çin ve Rusya gibi büyük güçlerin arasında sıkışmış olan bölge İran, Afganistan, Pakistan gibi terör, siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklarla mücadele eden ülkelerle de komşudur. Bu olumsuzluklara ek olarak, Sovyetler Birliği yıkılana kadar yaklaşık olarak 200 yıl bölgeyi idaren eden Rusya'nın özellikle ulaşım ağları ve boru hatları üzerindeki gücünü tekelci bir anlayışla bölge ülkelerine yönelik baskı aracı olarak kullanması istikrarsızlığı artırmaktadır. Çünkü bir bölgenin ulaşımına hâkim olan gücün jeopolitik ve ekonomik ödülü alacağını bilen Moskova, Sovyetler yıkılana kadar bölgenin tüm demiryolu, gaz ve eski boru hatları ve hatta hava ulaşımını merkezden idare etmiş,[4] bu alışkanlığını günümüzde de devam ettirmeye çalışmaktadır. Bu durum Orta Asya ülkelerini uluslararası ticarette ve kaynakların dışa ulaşımında Rusya'ya bağımlı hale getirmektedir. Bu bağımlılık öyle bir duruma gelmiştir ki sadece ulaşım araçları ile sınırlı kalmamış, uluslararası alanda Rusya'nın karşılaştığı olumsuzluklar da bölge ülkelerini doğrudan etkiler duruma gelmiştir. Avrupa ve Asya arasındaki ticaret, Rusya ve İran'a uygulanan ambargolar sebebiyle sık sık sekteye uğramaktadır.

Bir ülkenin diğer ülkelere yönelik tutum ve davranışları[5] olarak tanımlanan dış politikada, enerji kaynaklarının yönetimi ve küresel pazarlara ulaştırılması, hatta komşu ülkelerin enerji talepleri de etkili olabilmektedir. Sanayi Devrimi'nden bu yana sürekli makineleşen dünyada, enerjinin önemi giderek artmaktadır. Bugün neredeyse enerji kaynakları olmadan hareket edemeyecek olan modern dünyada, devletler daha ucuz, kolay elde edilebilir enerji kaynakları için birbirleriyle mücadele etmektedir. Bu bakımdan Kazakistan gibi zengin petrol, doğal gaz ve uranyum kaynaklarına sahip bir ülkenin bu kaynakları uluslararası pazarlara ulaştırmasında izleyeceği politikalar da çok önemlidir.

> Küreselleşmenin etkisiyle devletlerin uluslararası sistemde tek aktör olduğu kabulü değişmiş ve şirketler de sivil aktörlerden biri olarak devletin dış politikaya yönelik karar almasında doğrudan veya dolaylı etkide bulunmaktadır.[6] Liberal uluslararası ilişkiler teorisinin önemli isimlerinden Andrew Moravcsik, liberalizmde uluslararası ilişkilerin temel aktörünün yalnız devletler olmadığı; aynı zamanda bireyler, sivil toplum kuruluşları ve şirketlerin de önemli aktörler olduğu varsayımından bahsetmektedir.[7] Son dönemde Kazakistan ve Çin'in dış politikasında enerji şirketlerinin etkisi göreceli olarak artmıştır. Bu gelişmelerde dünyadaki değişim ve dönüşümün de etkisi olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona erişi ve küreselleşmenin ortaya çıkardığı yeni koşullar Kazakistan ve Çin'in hem iç hem de dış politikasında derin etkiler yaratmış ve halen yaratmaya da devam etmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Çin'in hemen yanı başında Orta Asya'da bağımsızlığız olan yeni devletler oluşmuştur. Bu durum hem enerji piyasası için yeni aktörleri hem de yeni bir uluslararası düzeni de beraberinde getirmiştir. Bu bölgedeki enerji kaynağı zengini ülkelerle kurulacak olan ilişkilerde, Çin'in büyük enerji talebi yeni bir dış politika parametresi olarak devreye girmiştir. Siyasi ve toplumsal alandaki değişmelere ilave olarak ekonomik alanda da dışa açılma, ekonomideki liberalleşme politikaları ve bu programların uygulamaları dış politikada şirketleri daha etkin hale getirmiştir.

2014-2020 YILLARI KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ DIŞ POLİTİKA KONSEPTİ

[4] Zbigniew Brezezinski, **Büyük Sanranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 195.
[5] Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Der Yayınları, İstanbul, 2010, s. 222.
[6] Filiz Cicioğlu, "Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları: Türkiye'nin Balkanlar ve Türk Dünyasına Yönelik Politikası Üzerinden Bir Değerlendirme", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, c., 2012, s.76.
[7] Cicioğlu, **a.g.e.,** s.18.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ardından, Aleksandr Dugin ve Zbiegniew Brizenski gibi bazı Rus ve Batılı bilim adamları jeopolitik ve jeoekonomik önemi yüksek olan enerji kaynaklarının Orta Asya'daki ülkelerin dış politika yönelimlerinin belirlenmesinde rol oynayacağını belirtmişlerdir.[8] Petrol fiyatlarının Kazakistan için önemini petrol fiyatlarının düşüşü ile Kazak ekonomisindeki daralmasıyla daha iyi anlaşılabilir. Kazakistan, reel GSYİH büyüme hızı 2014 yılında yüzde 4,1 iken düşen petrol fiyatları nedeniyle 2015 yılında yüzde 1,2 oranına düşmesine rağmen 2015 yılında yaklaşık 10.500 $ kişi başına düşen GSYİH ile üst-orta gelirli bir ülkedir.[9]

Kazakistan yönetimi 2050 yılında ilk 30 küresel ekonomi arasına girebilmek için ekonomik, sosyal ve siyasi reformları içeren "Strateji 2050"yi yayınlamıştır. Söz konusu stratejiyi gerçekleştirebilecek bir ortam oluşturmak amacıyla ise Nazarbayev "2014-2020 Kazakistan Cumhuriyeti Yeni Dış Politikası Kavramı"nı onaylamıştır.[10] 2014 yılında yayınlanan ve 2014 – 2020 yıllarını kapsayan belgede, Kazakistan'ın enerji konusundaki dış politika öncelikleri şu şekilde sıralanmıştır:

- Kazakistan, bölgesel ve küresel enerji güvenliğine katkıda bulunmaya devam etmektedir. Çeşitlendirilmiş, istikrarlı ve güvenli ihracat yollarının üreticileri, geçiş ülkeleri ve enerji kaynaklarının tüketici çıkarlarının dengesinin korunmasını teşvik eder.
- Kazakistan, post-endüstriyel toplumun sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan küresel enerji ve çevre stratejisi de dahil olmak üzere çevresel açıdan sürdürülebilir bir enerji arzını oluşturmak için geliştirilmesi ve çağdaş hizmetlerin tanıtımı için girişimleri teşvik edecektir.
- Kazakistan Cumhuriyeti olarak, transit ve tarım sektörlerinde etkileşimi teşvik edecek ekolojik, çevre sorunları ve sınır ötesi su kaynaklarının ortak kullanımı da dahil olmak üzere enerji, yatırım, teknoloji, ticaret ve ekonomik, kültürel ve insani işbirliğini geliştirmek için üst düzey siyasi diyalog çerçevesinde Çin ile kapsamlı stratejik ortaklık derinleştirilecektir.[11]

2014-2020 Yılları Kazakistan Cumhuriyeti Dış Politika Konsepti'nde de görüldüğü üzere enerji kaynaklarının yönetimi Kazak ekonomisini nasıl etkiliyorsa uluslararası ilişkileri ve Kazak dış politikasını da etkilemektedir.

KAZAKİSTAN'IN ENERJİ POTANSİYELİ

100 yıldan fazla süredir petrol üretimi yapılan Kazakistan'ın günümüzdeki bütçesinin takriben 2/3'ü enerji kaynaklarının ihracına dayalıdır ve ülkenin yıllık toplam ihracatının %80'ini hidrokarbon kaynakları oluşturmaktadır.[12] Kazakistan'ın enerji potansiyeline ait bilgiler Tablo 1 ve Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 1: Orta Asya Doğal Gaz Rezervleri

Ülke	Kanıtlanmış Gaz Rezervi	Dünya Sıralaması

[8] Ertan Efegil, "Orta Asya Devletlerinin Dış Politikasını Belirleyen Temel Faktörler: Rejim Güvenliğine Karşı Yayılmacı Jeopolitik Rekabet", **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (ed.), MKM Yayıncılık, Bursa, 2010, s. 41.
[9] The World Bank, "Kazakhstan", 2016, http://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan/overview (Erişim Tarihi 16.03.2016)
[10] Strategy 2050, Text of state-of-the-nation address delivered by President of the Republic of Kazakhstan on Nov 30, 2015, https://strategy2050.kz/en/page/message_text20142/ (Erişim Tarihi 16.03.2016)
[11] Ministry Of Foreign Affairs Republic Of Kazakhstan, "Foreign Policy Concept for 2014 – 2020 Republic of Kazakhstan", 9 Mayıs 2014, http://www.mfa.gov.kz/index.php/en/foreign-policy/foreign-policy-concept-for-2014-2020-republic-of-kazakhstan (Erişim Tarihi 16.03.2016)
[12] Elnur İsmayılov ve Türkan Budak, "Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'ın Enerji Politikası", **Bilgesam Analiz / Enerji**, No: 1189, 13 Şubat 2015, s. 1.

	(m3)	
Türkmenistan	**7,504,000,000,000**	**6**
Kazakistan	**2,407,000,000,000**	**15**
Özbekistan	**1,841,000,000,000**	**20**
Tacikistan	**5,663,000,000**	**91**
Kırgızistan	**5,663,000,000**	**93**
Kaynak: CIA World Factbook[13]		

Tablo 1'de görüldüğü üzere, Kazakistan 2,407 trilyon metreküp kanıtlanmış gaz rezervleriyle dünyada on beşinci, Orta Asya ülkeleri arasında ise 7,504 trilyon metreküp kanıtlanmış gaz rezervleriyle dünyada altıncı Türkmenistan'ın ardından ikinci sırada yer almaktadır. Bir diğer önemli doğal gaz rezervine sahip Özbekistan da Türkmenistan ve Kazakistan'ın ardından Orta Asya'da en çok gaz rezervine sahip ülkedir.

Kazakistan'ın devlet petrol ve gaz şirketi KazMunayGas'ın açıklamasına göre; Kazakistan'ın % 62'si petrol ve gaz sahalarıyla doludur ve dünyanın toplam petrol rezervlerinin %3'ü de Kazakistan'da bulunmaktadır. Bu haliyle Kazakistan petrol rezervleri günümüzde dünyanın en iyi 15 ülkesi arasında yer almaktadır. Bu rezervlerin 80'den fazlası geliştirme aşamasında olan toplamda 172 petrol sahası vardır. Petrol rezervlerinin %90'ından fazlası 15 büyük petrol sahasında yoğunlaşmıştır. Bunlar: Tengiz, Kashagan, Karachaganak, Uzen, Zhetybai, Zhanazhol, Kalamkas, Kenkiyak, Karazhanbas, Kumkol, North Buzachi, Alibekmola, Orta ve Doğu Prorva, Kenbai, Korolevskoye'dir.[14]

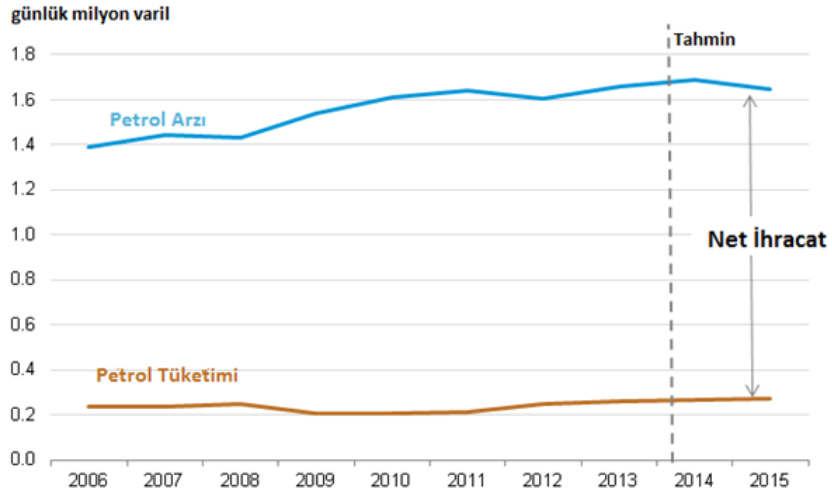
Tablo 2: Orta Asya Ham Petrol Rezervleri		
Ülke	**Kanıtlanmış Ham Petrol Rezervi (varil)**	**Dünya Sıralaması**
Kazakistan	**30,000,000,000**	**12**
Türkmenistan	**600,000,000**	**48**
Özbekistan	**594,000,000**	**49**
Kırgızistan	**40,000,000**	**81**
Tacikistan	**12,000,000**	**89**
Kaynak: CIA World Factbook[15]		

Tablo 2'de yer alan verilere göre Orta Asya'daki beş ülkenin içinde 30 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervleriyle Kazakistan en yüksek petrol rezervlerine sahip ülkedir. Ayrıca dünyadaki on ikinci en yüksek petrol rezervlerine sahip ülkesidir. Bölge itibariyle bakıldığında ise Orta Asya doğal gaz açısından yaklaşık olarak 11,800 trilyon metreküp kanıtlanmış gaz rezervleriyle dünyada Rusya, İran ve Katar'ın ardından dördüncü sırayı, petrol açısından ise 31,246 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervleriyle Nijerya'nın ardından on birinci sırayı almaktadır.[16]

[13] CIA, **The World Fact Book**, 2016, https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/wfbExt/region_cas.html (Erişim Tarihi 27.03.2016)
[14] KazMunayGas, Oil and Gas Sector, http://www.kmgep.kz/eng/about_kazakhstan/oil_and_gas_sector/ (Erişim Tarihi 20.04.2016)
[15] CIA **The World Fact Book**, 2016.
[16] İsa Burak Gonca, "Enerji Arz Güvenliği Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Orta Asya İlişkilerinde Yeni Gelişmeler", **1. Uluslararası Avrasya Enerji Sorunları Sempozyumu Bildiri Tam Metni Kitabı**, 2015, s. 498.

Bütün bu veriler Kazakistan'ın hidrokarbon zengini bir ülke olduğunu göstermektedir. Ülkenin özellikle petrol rezervleri bakımından dünya genelinde ciddi bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Doğal gaz ve petrol rezervleri açısından dünya genelinde ilk 15 ülke arasında olması Kazakistan'ı bölgede dikkat çeken bir ülke konumuna yükseltmektedir. Ülkenin doğusunda dünyanın en büyük nüfusuna, dev bir sanayiye sahip ve dolayısıyla enerji kaynaklarına ihtiyaç duyan Çin'in varlığı, keza yine aynı durumda olan Hindistan'ın bulunması, enerji rezervlerine Çin kadar ihtiyaç duyan Avrupa Birliği ve ekonomisi enerji kaynaklarının pazarlanmasına dayalı olan ve kendine alternatif enerji rotası istemeyen Rusya'nın varlığı Kazakistan'ı bölgedeki kilit ülke yapmaktadır.

Grafik 1: Kazakistan'ın Toplam Likit Üretimi ve Tüketimi

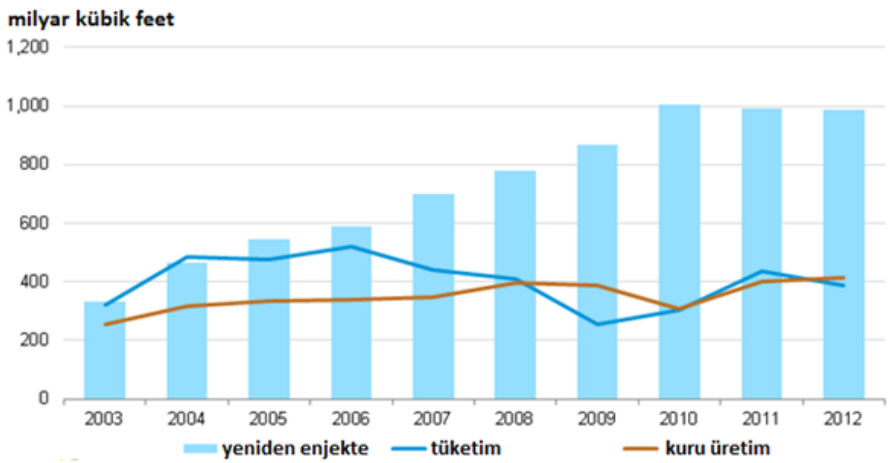

Kaynak: EIA, Kazakhstan Report [17]

Grafik 1'e bakıldığında toplam likit üretimi ve tüketimine göre Kazakistan net ihracatçı konumundadır. Yıllara göre petrol arzı giderek artmakta ve petrol tüketimi de genel olarak aynı seyirde devam etmektedir. 2006 yılında petrol arzı günlük 1,4 milyon varilken yine aynı yılda petrol tüketimi günlük 200 bin varildir. 2007 yılında tüketim aynı seviyede kalırken üretim 1,5 milyon varile yükselmiştir. 2008 yılında tüketim yine günlük 300 bin varile yaklaşırken, üretim 2006 yılı seviyelerine gerilemiştir. Ancak 2009 yılında tüketim bir önceki yıla göre gerilemiş ve üretim de günlük 1,6 milyon varile yaklaşmıştır. 2010, 2011, 2012 yıllarında ise üretim 1,6 milyon varilin üzerine çıkmış, tüketim de 2008 yılı seviyelerine dönmüştür. 2014 yılında üretim 1,7 milyon varile 2015'te 2014 yılına yakın bir seviyede seyretmiş, tüketim seviyesi ise değişmemiştir.

Grafik 2: Kazakistan'ın Kuru Doğal Gaz Üretimi ve Tüketimi Yeniden Enjekte Hacimleri

[17] EIA, **Kazakhstan Report**, 14 Ocak 2015, s. 3.

Kaynak: EIA, Kazakhstan Report [18]

Kazakistan'ın kuru doğal gaz üretimi ve tüketimi yeniden enjekte hacimlerini gösteren Grafik 2'ye göre; üretim 2003 yılında tüketimin altındayken yani üretim tüketimi karşılayamazken, 2008 yılında üretim tüketimi geçmiştir ve Kazakistan net doğal gaz ihracatçısı olmuştur. 2010 yılında üretim ve tüketim çizgileri kesişirken 2011 yılında tüketim yeniden üretimi geçmiştir ancak 2012 yılında üretim yeniden tüketimi geçmiştir.

Tablo 3: Birincil Enerji Üretim ve Tüketimi[19]

Birincil Enerji	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Üretim	67.559	73.034	76.761	79.323	86.528	94.562	97.332	99.878
Tüketim	79.362	85.966	88.885	93.625	99.732	108.238	113.043	116.718

Kaynak: EIA, Kazakhstan Report

Ancak Kazakistan'da doğal gaz ve petrol sahalarında her zaman başarılı sonuçlar alınmış değildir. Bunun en büyük örneği Kaşagan bölgesinde yaşanan sondaj başarısızlıklarıdır. Bu durum Hazar bölgesine yapılacak finansman tedarikini güçleştirmektedir. Son 40 yılın en büyük keşfi olarak duyurulan Kaşagan projesine Exxon Mobil, Royal Dutch Shell ve Total 11 yıl süresince yaklaşık 39 milyar dolar değerinde yatırım yapmışlardır, ancak ilgili sahadan 2012 Ocak itibariyle petrol üretimi yapılamamıştır.[20] Kazakistan'ın başlıca petrol ve gaz sahaları, likit üretimleri, gaz üretimleri ve potansiyelleri, işletime girme yılı ve sahalarda aktif olan şirketler ile bilgiler aşağıda Tablo 4'te gösterilmiştir.

[18] EIA, **Kazakhstan Report**, s. 8.
[19] EIA, **Kazakhstan Report**, s. 5.
[20] Cenk Sevim, **Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 105.

Tablo 4: Kazakistan'ın Başlıca Petrol ve Gaz Sahaları[21]				
Saha Adı	**Şirketler**	**Yıl**	**Likit Üretim**	**Gaz Üretimi**
Tengiz	Chevron, ExxonMobil, KazMunaiGaz, LukArco (Lukoil & BP)	1991	2013 yılında 581.000 varil / gün toplam likit üretimi geliştirilmesiyle birlikte 800 bin varil / gün aşkın toplam potansiyel likit üretimi	2013 yılında 252 milyar kübik feet (Bcf) kuru pazarlanan gaz üretimi
Karachaganak	BG, Eni, Chevron, Lukoil, KazMunaiGaz	1984	2013 yılında 222 bin varil / gün toplam likit üretimi bir genişleme projesi gündemdedir, ancak potansiyel üretim hacimleri belirsiz	289 Bcf ham pazarlanan ve 2013 yılında 3 Bcf kuru pazarlanan gaz üretimi
Kaşagan	KazMunaiGaz, Eni, ExxonMobil, Shell, Total, CNPC, Inpex	2016	Şu anki gelişimiyle 370 bin varil / gün likit işleme kapasitesi	100 Bcf aşkın gaz üretim kapasitesi (çoğu gaz Kaşagan'da kullanılmakta)

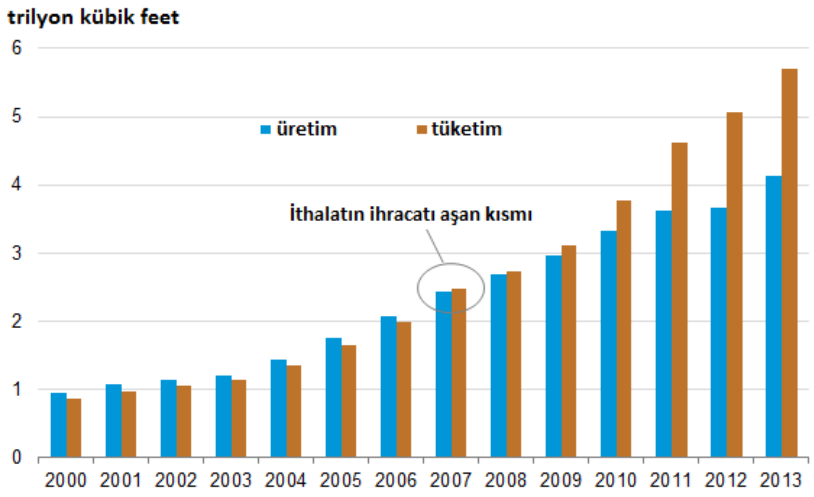
Kaynak: EIA, Kazakhstan Report

ÇİN'İN ENERJİ TALEBİ VE KAZAKİSTAN DIŞ POLİTİKASI

Orta Asya jeopolitik önemi nedeniyle her zaman tüm büyük ve bölgesel güçlerin dikkatini çekmiştir. Kazakistan ise bu bölgede büyük hidrokarbon kaynakları ile enerji zengini bir ülkedir. İhracatının büyük bölümünü oluşturan enerji kaynaklarının yönetimi ise Kazakistan'ın dış politikasını şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Deng Xiaoping'in yapmış olduğu ekonomik düzenlemeler sonucunda Çin istikrarlı bir ekonomik büyüme ivmesi yakalamıştır. Ancak 1990'lardan itibaren Çin enerji ithalatçısı olmaya da başlamıştır. Bu yüzden enerji güvenliği Çin için daha önemli hale gelmiştir. Çin'in büyük enerji talebi yeni bir dış politika parametresi olarak devreye girmiştir. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping'in Kazakistan'ı Ekim 2013 ziyareti sırasında bahsettiği, İpek Yolu Ekonomik Kuşağı Kazakistan'ın dış politika önceliklerinin şekillenmesinde yeni bir faktör olmuştur.

Grafik 3: Çin'in Doğal Gaz Üretimi ve Tüketimi, 2000 - 2013

[21] EIA, **Kazakhstan Report**, s. 5.

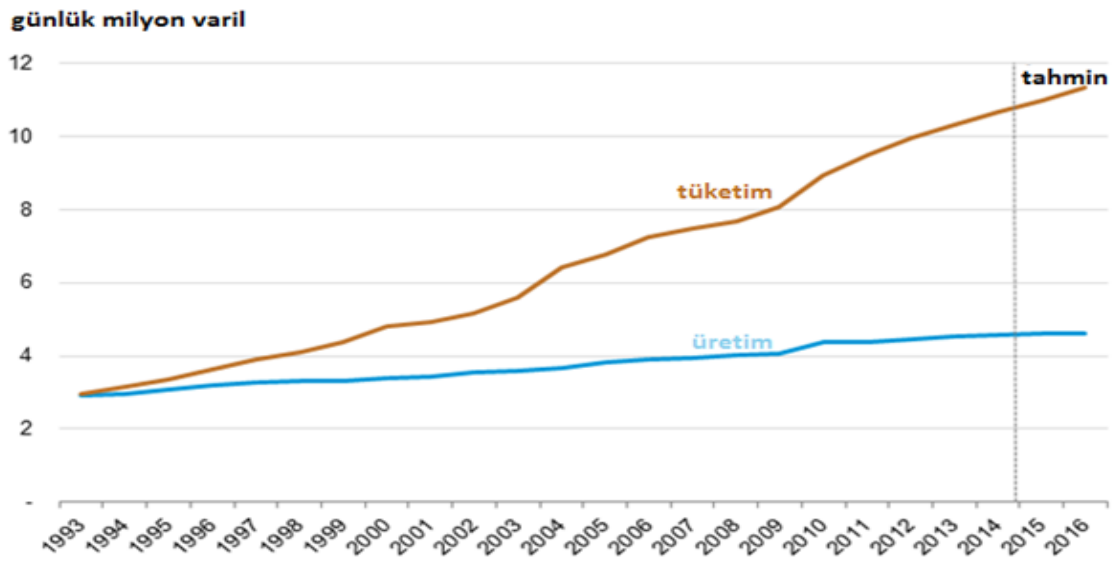
Kaynak: EIA, China Report[22]

2007 yılına kadar Çin'in doğal gaz üretimi tüketimini karşılayabiliyordu. Ancak, grafikte görüldüğü gibi Çin 2007 yılında net doğal gaz ithalatçısı olmuştur. 2013 yılında doğal gaz tüketimi 5.7 trilyon kübik feet (tcf)'e yükselmiştir. Bu da 2012 yılına göre yüzde 12'lik bir artışa tekabül etmektedir. Ayrıca Çin 1.8 tcf likit doğal gaz (LNG) Ülke ayrıca 2013 yılında boşluğu doldurmak için yaklaşık 1.8 tcf sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ve boru hattı gazını ithal etmiştir ve bu talebin yüzde 32'ini karşılamaktadır.[23] Buradan da doğal gaz Çin'in arz portföyünün giderek daha önemli bir parçası haline geldiği anlaşılmaktadır.

Enerjinin büyük bir bölümünün ithalattan karşılanmasına rağmen, Çin kendi enerjisini de üretebilmektedir. Ancak nüfus ve ekonominin büyüklüğünden dolayı enerjiye olan talep daha da artmaktadır. Bu sebepten dolayı enerji kaynaklarının ithalatına önem verilmektedir. Alttaki grafikte 1993-2016 yılları arasında Çin'de petrol üretimi ve tüketimi verilmiştir. Burada açıkça görülmektedir ki Çin net petrol ithalatçısıdır. Özellikle son yıllarda üretim ve tüketim arasındaki farkın giderek büyüdüğüne dikkat edilmesi gerekmektedir.

Grafik 4: Çin'in Petrol Üretimi ve Tüketimi, 1993 - 2016

[22] EIA, **China Report**, s. 16
[23] EIA, **China Report**, s. 16.

Kaynak: EIA, China Report[24]

1980 yılından beri Çin'deki enerji üretimi hızla artarken, tüketim 1990'ların sonunda üretimden daha fazla artmış ve tüketim ile üretim arasındaki uçurum devam etmektedir.[25] Çin net petrol ithalatçısı konumunda ve Çin'in petrol ithalat bağımlılığı EIA tahminlere göre 2000 yılında %30'dan 2014 yılında yaklaşık %57'ye yükselmiştir.[26] Sahip olduğu yüksek nüfusa ek olarak Çin'in son yıllarda geçirdiği ekonomik dönüşüm ciddi anlamda bir enerji talebini de ortaya çıkarmıştır. Çin'in enerji güvenliğini sağlaması için enerji kaynaklarını ve tedarikçilerini çeşitlendirilmesi gerekmektedir. Zaten, 2005 yılında Çin, dünyadaki en büyük ikinci enerji tüketen ülke olmuştur.[27]

İşte Orta Asya ülkelerinin Çin için önemi burada ortaya çıkmaktadır. Yeni İpek Yolu Projesi ile Çin zengin enerji kaynaklarına ulaşmak için Orta Asya ile olan ilişkilerini güçlendirecektir. Aynı zamanda, bölgedeki Rusya'yı rahatsız etmemek için, Çin, Rusya ile iyi ilişkiler de kurmak isteyecektir. Tarihsel olarak Rusya'nın bölgeyi arka bahçesi olarak görmesi nedeniyle, Çin bölgede herhangi bir gerginliği önlemek için Rusya ile işbirliği yapmakta, çeşitli alanlarda anlaşmalar imzalamaktadır. Tıpkı Rusya ve Çin arasında 2015 yılında Sibirya'nın Gücü *(Power of Siberia)* Boru Hattı için imzalanan anlaşma gibi. Zaten bölgede Çin'in etkinliğini artırmasından çekinen Rusya'nın da 2015'te Avrasya Ekonomik Birliği'ni (Eurasian Economic Union) kurması dikkat çekmektedir.[28]

Her ne kadar bu iki güç arasında işbirliği varsa da bazı noktalarda ciddi ayrışmalar görülmektedir. Örneğin; Rusya ve Çin'in Şangay İş Birliği Örgütü (ŞİÖ)'ne bakış açıları. Rusya ile Çin arasında ŞİÖ'nün geleceği hakkında

[24] EIA, **China Report**, s. 11.
[25] Liyan Hu - Ter-Shing Cheng, China's Energy Security and Geo-Economic Interests in Central Asia, Central European Journal for International and Security Studies, vol. II/2 , 2008, s. 43.
[26] EIA, **China Report**, s. 11.
[27] Xu Qinhua, "China's Energy Diplomacy and its Implications for Global Energy Security", **FES,** Briefing Paper 13, August 2007, s.3.
[28] Timuçin Kodaman ve İsa Burak Gonca, "Putin Döneminde Rusya'nın Orta Asya Politikası (2000'den Günümüze)", **Putin'in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi**, İrfan Kaya Ülger (Ed.), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 415.

da farklı görüşler mevcuttur. Rusya ŞİÖ'nün bölgesel güvenliği ve işbirliğini geliştiren bir mekanizma olarak kalmasını isterken, Çin askeri, siyasi ve ekonomik açıdan çok yönlü bir ŞİÖ arzulamaktadır.[29]

Harita 1: Başlıca Çin Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları

Kaynak: Stratfor [30] Harita Türkçeleştirilmiştir.

Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, 2013 yılı Temmuz ayında üretime başlayan devasa Galkynysh doğalgaz alanını açılışı için 4 Eylül'de Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir. Bu alan 13.1 trilyon ile 21.2 trilyon metreküp arasındaki doğal gaz rezervini boru hattı ile Çin'e ulaştıracak dünyanın en büyüklerinden biridir.[31] Buna ek olarak, Özbekistan, Çin'e yıllık 10 milyar metreküp doğalgaz tedarik edecek olan bir anlaşma Uzbekneftegaz ile Çin Ulusal Petrol Şirketi (CNPC) arasında 2010 yılında imzalanmıştır.[32] CNPC ve Kazak petrol şirketi KazMunayGaz (KMG) arasında Rusya'yı bypass eden Çin'e giden boru hattı da Aralık 2005 yılında açılmıştır.[33] Özellikle 2000'li yıllardan itibaren izlediği çok yönlü dış politika anlayışının bir parçası olma niteliğindeki bu proje ile Çin, daha önce çok fazla etkili olmadığı birçok bölgede daha etkin bir güç haline gelmeyi hedeflemektedir.[34] Çin-Kazakistan enerji işbirliğinin geleceği Hazar'daki yeni petrol yataklarının araştırılmasına bağlı olacaktır ve bu durum, Çinli şirketlerin bölgedeki varlığını Avrupa, Amerika ve Rus şirketlere göre daha da güçlendirebilir.[35]

[29] Esma Özdaşlı, "Çin ve Rusya Federasyonu'nun Perspektifinden Şanghay İşbirliği Örgütü", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 4, Sayı: 6, 2012 Bahar, s. 119.
[30] "Russia's Competition for Natural Gas Deals with China", **Stratfor**, September 12, 2013.
[31] Stratfor, 2013.
[32] "Flow of natural gas from Central Asia", **CNPC**, 2016, http://www.cnpc.com.cn/en/FlowofnaturalgasfromCentralAsia/FlowofnaturalgasfromCentralAsia2.shtml, (Erişim Tarihi: 17.03.2016)
[33] **a.g.m.**
[34] Özdaşlı, 2015, s. 579.
[35] Fakhmiddin Fazilov - Xiangming Chen, "China and Central Asia: A Significant New Energy Nexus", **The European Financial Review**, April – May 2013, s.41.

Çin enerji kaynaklarını çeşitlendirmek adına Orta Asya'da doğalgaz ve petrol keşiflerine ilgi duymaktadır. Orta Asya, Çin'in bir diğer enerji temin güzergahı olan Malakka Boğazı'na göre daha güvenli enerji temini sağlamaktadır.[36] Kazakistan'ın dışa açılmasında ve ticarette, ulaşımda, enerji kaynaklarının ihracında Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmasında büyük öneme sahip olan Çin ile ilişkilerini güçlendirmesi bu ülkenin dış politika önceliklerinde 1990'lı yıllara nazaran kayma gerçekleşmiştir. 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nden yeni ayrılmış bir ülke olarak Kazakistan yukarıda bahsedildiği üzere ticarette, ulaşımda ve enerji kaynaklarının ihracında Rusya'ya bağımlıydı. Dolayısıyla Kazakistan için 1990'lı yıllarda dış politikada Rusya kilit ülke konumundaydı. Bugün ise bu durumda değişme söz konusudur. Zira Çin Kazakistan için giderek önemi artan bir ülke haline gelmektedir. Bu yüzden Kazakistan'ın dış politikasında Çin 1990'lı yıllara nazaran bugün daha çok yer edinen bir ülkedir. Özellikle Yeni İpek Yolu Projesinin açıklanmasının ardından Çin Kazakistan dış politikasında stratejik konuma yükselmiştir.[37] Çin son yıllarda Kazakistan'da yapmış olduğu otoyollar, demiryolları ve enerji nakil hatları gibi altyapı yatırımlarıyla bu ülkede etkinliğini artırmıştır.[38]

Petrol üretimi, Kazakistan ekonomisinin belkemiğini ve en hızlı gelişen sektörünü oluşturmaktadır. Ayrıca gayri safi milli hasılanın önemli bir bölümünü de oluşturmaktadır. Kazakistan'a yapılan yatırımların önemli kısmı (% 58.5) petrol ve gaz sektörüne yapılmaktadır.[39] Dolayısıyla, Çin'in Kazakistan'da enerji sektöründe atacağı her adım bu ülkenin dış politikasında da önemli yer edinmesini sağlayacaktır. Çin Orta Asya'da son yıllarda atmış olduğu adımlarla, enerji güvenliği açısından büyük kazanımlar sağlamıştır. Bununla birlikte, Kazakistan da Çin ile olan işbirliğini kendi yararı için kullanmıştır. Kazakistan, işletmeler, tarım ve altyapı modernizasyonu için Çin yatırımlarını çekmeye başlamıştır. Aralık 2006'da Nursultan Nazarbayev'in ziyaretinden sonra, ticaret, enerji, telekomünikasyon ve demiryolları gibi alanlarda işbirliğinin kapsamı genişletilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin 2015 yılına kadar endüstriyel ve yenilikçi gelişimi gösteren 2010 Ulusal Programı, yenilikçi projelerin geliştirilmesinin yolunu açtı. Kazakistan, fosil enerji kaynaklarına olan bağımlılığını azaltmak ve Çin teknolojisinden yararlanmak için ülkede alternatif enerji kaynakları geliştirmeye çalışmıştır. Ayrıca, Çin ile olan işbirliği, Kazakistan'a, petrol ve gazın dış pazarlara nasıl ulaştırılacağının çeşitlendirilmesi gibi diğer avantajları da sağlamıştır. Bütün bunlar, iki ülke arasındaki diplomatik ziyaretlerin artmasında, stratejik alanlarda işbirliğini sağlayacak projelerin ortaya konulmasında ve bununla ilgili antlaşmaların imzalanmasında büyük bir öneme sahiptir

SONUÇ

Curzon'un notlarında, Mackinder'in Kara Hakimiyet Teorisinde, Spykman'ın Rimland Teorisinde, Orta Asya'daki İngiliz – Rus güç mücadelesini "Büyük Oyun" olarak nitelendiren Arthur Conolly'un ifadesinde ortak nokta, hep Orta Asya (Türkistan) olmuştur. Bugün Orta Asya jeopolitik öneminin yanı sıra petrol, doğal gaz ve uranyum gibi zengin enerji rezervleriyle de dikkat çekmektedir. Bölgede zengin enerji kaynaklarından bahsedildiğinde ise Kazakistan ve Türkmenistan akıllara gelmektedir. İhracatının büyük bölümünü oluşturan enerji

[36] Hat Yin Lee – Zhengxu Wang, "Assessing China's Influence In Central Asia: A. Dominant Regional Power?", **The China Policy Institute**, Issue 53, 2009, s. 5.
[37] Sun Zhuangzhi, The Relationship between China and Central Asia, in I. AKIHIRO (ed.), Eager eyes fixed on Eurasia, Sapporo, **Slavic Research Center, Hokkaido University**, 2007, s. 51.
[38] Zhengxu Wang - Hat Yin Lee , "China's Advancements in Central Asia", **East Asian Policy**, 1(4) 5-13, 2009, s. 8.

[39] Nurzhan Aitmakhanov, "The Oil Factor in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan", **Taiwan International Studies Quarterly**, vol. II/2, 2006, s. 65.

kaynaklarının rolü ise Kazakistan'ın dış politikasını şekillenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Zira bunu petrol fiyatlarının düşmesi ile Kazak ekonomisindeki daralmanın yaşanmasıyla görmek mümkündür.

Çalışmada da bahsedildiği üzere Çin, Rusya gibi büyük güçlerin arasında sıkışan; İran, Afganistan, Pakistan gibi siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklar ve terörle mücadele eden ülkelerle komşu olan Orta Asya'da yer alan Kazakistan'ı ekonomik, siyasi ve askeri açıdan zorlayan koşullar içermektedir. Bu nedenle uluslararası ticarette ve kaynakların dışa ulaşımında Rusya'ya bağımlı olan Kazakistan için Çin gibi devasa bir gücün enerji talebi ve bu talebi karşılamaya yönelik boru hattı projelerinin varlığı oldukça önemlidir.

Kazakistan ve Çin arasında karşılıklı yarara dayalı olarak gerçekleştirilen enerji ticareti, hem Rusya'ya karşı bağımlığını azaltmak isteyen ve bu nedenle enerji hatlarının çeşitlendirme yoluna giden Kazakistan hem de ekonomisi her geçen gün büyüyen Çin için oldukça yararlıdır. Zira Çin Yeni İpek Yolu Girişimi kapsamında Kazakistan'dan gelecek petrol boru hattı ile batı sınır geçitlerini açık tutacak, yoğun kömür kullanımı nedeniyle yaşadığı çevre kirliliğini azaltacak, LNG transferini gerçekleştirmek için Güney Çin Denizi'nde ABD donanmasıyla karşı karşıya gelme riskini azaltacak ve tıpkı Kırım ilhakı sonrasında yaşanan Avrupa Birliği tarafından Rusya'ya karşı uygulanan ambargoda olduğu gibi Çin'in Avrupa ile ticaretinin Rusya'ya karşı uygulanan ambargo sebebiyle sekteye uğramasını engelleyecektir.

Orta Asya'da ABD ve Rusya arasında yaşanan rekabet Çin'in bölgede etkisini artırması için stratejik fırsatlar sağlamıştır. Çin'in Orta Asya'ya yürüyüşü başarılı olursa doğudaki yani Güney Çin Denizi'ndeki Amerikan tehlikesine karşı Orta Asya dünyaya açılmasında önemi bir unsur olacaktır. Çin açıkça zengin Hazar petrol projelerinde kalıcı bir aktör olmak ve Kazakistan petrol ve gaz sektöründe hisselerini artırmayı ummaktadır. Bu sebeple YİYP kapsamında açılan Kazakistan-Çin boru hattına ek olarak iki ülke arasında enerji ticaretine yönelik birçok proje de gündeme gelmektedir. Bu bakımdan, başta YİYP olmak üzere iki ülke arasında artan enerji işbirliği Kazakistan'ın dış politika önceliklerinin şekillenmesinde Çin'in enerji talebini daha önemli hale getirmektedir. Bununla birlikte, iki ülke arasında artan enerji diyalogunun Moskova tarafından nasıl değerlendirileceği de ilerleyen dönemde atılacak adımları birinci derecede etkileyecektir.

KAYNAKLAR

AITMAKHANOV, Nurzhan, "The Oil Factor in the Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan", **Taiwan International Studies Quarterly**, Vol. II /2, 2006, ss. 63-79.

ARI, Tayyar, **Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika**, MKM Yayıncılık, Bursa, 2013.

ATLI, Altay, "Çin'in Yeni İpek Yolu Projesi", **Analist**, Sayı 44, Yıl 4, 2014, s. 74-77.

BREZEZINSKI, Zbigniew, **Büyük Sanranç Tahtası**, Çev. Yelda Türedi, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 2005.

CIA, **The World Fact Book**, 2016, https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/wfbExt/region_cas.html, (Erişim Tarihi 27.03.2016).

CİCİOĞLU, Filiz, "Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları: Türkiye'nin Balkanlar ve Türk Dünyasına Yönelik Politikası Üzerinden Bir Değerlendirme", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi**, c.I/1, 2012, s. 75-88.

CNPC, “Flow of natural gas from Central Asia”, 2016, http://www.cnpc.com.cn/en/FlowofnaturalgasfromCentralAsia/FlowofnaturalgasfromCentralAsia2.shtml, (Erişim Tarihi: 13.03.2016).

EFEGİL, Ertan, “Orta Asya Devletlerinin Dış Politikasını Belirleyen Temel Faktörler: Rejim Güvenliğine Karşı Yayılmacı Jeopolitik Rekabet”, **Orta Asya ve Kafkasya: Rekabetten İşbirliğine**, Tayyar Arı (ed.), MKM Yayıncılık, Bursa, 2010, s. 41-67.

EIA, **Kazakhstan Report**, 14 Ocak 2015, s. 1-11.

EIA, **China Report**, 14 Mayıs 2015, . 1-36.

FAZILOV, Fakhmiddin - Xiangming Chen, "China and Central Asia: A Significant New Energy Nexus", **The European Financial Review**, April – May 2013, . 38-43.

GONCA, İsa Burak, “Enerji Arz Güvenliği Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Orta Asya İlişkilerinde Yeni Gelişmeler”, **1. Uluslararası Avrasya Enerji Sorunları Sempozyumu Bildiri Tam Metni Kitabı**, 2015.

HU, Liyan - Ter-Shing Cheng, China’s Energy Security and Geo-Economic Interests in Central Asia, Central European Journal for International and Security Studies, vol. II/2, 2008, s. 42-55.

İSMAYILOV, Elnur ve Türkan Budak, "Bağımsızlık Sonrası Kazakistan’ın Enerji Politikası", **Bilgesam Analiz / Enerji**, No: 1189, 13 Şubat 2015, s. 1-9.

KAZMUNAYGAS, Oil and Gas Sector, http://www.kmgep.kz/eng/about_kazakhstan/oil_and_gas_sector/, (Erişim Tarihi 20.04.2016).

KODAMAN, Timuçin ve İsa Burak Gonca, “Putin Döneminde Rusya’nın Orta Asya Politikası (2000’den Günümüze)”, **Putin’in Ülkesi: Yeni Yüzyıl Eşiğinde Rusya Federasyonu Analizi**, İrfan Kaya Ülger (Ed.), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 411-426.

LEE, Hat Yin – Zhengxu Wang, “Assessing China's Influence In Central Asia: A. Dominant Regional Power?”, **The China Policy Institute**, Issue 53, 2009, s. 1-14.

MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS REPUBLIC OF KAZAKHSTAN, "Foreign Policy Concept for 2014 – 2020 Republic of Kazakhstan", 9 Mayıs 2014, http://www.mfa.gov.kz/index.php/en/foreign-policy/foreign-policy-concept-for-2014-2020-republic-of-kazakhstan (Erişim Tarihi 16.03.2016).

ÖZDAŞLI, Esme, “Çin ve Rusya Federasyonu’nun Perspektifinden Şanghay İşbirliği Örgütü”, **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 4 Sayı: 6 2012 Bahar, s. 108-122.

ÖZDAŞLI, Esme,“Çin’in Yeni İpek Yolu Projesi ve Küresel Etkileri”, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, vol.X/14Fall 2015, s. 579-596.

SEVİM, Cenk, **Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2015.

SÖNMEZOĞLU, Faruk, **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Der Yayınları, İstanbul, 2010.

STRATEGY 2050, Text of state-of-the-nation address delivered by President of the Republic of Kazakhstan on Nov 30, 2015, https://strategy2050.kz/en/page/message_text20142/ (Erişim Tarihi 16.03.2016).

STRATFOR, “Russia's Competition for Natural Gas Deals with China”, September 12, 2013.

THE WORLD BANK, “Kazakhstan”, 2016, http://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan/overview (Erişim Tarihi 16.03.2016).

QINHUA, Xu, "China's Energy Diplomacy and its Implications for Global Energy Security", **FES,** Briefing Paper 13, August 2007, s. 1-8.

WANG, Zhengxu - Hat Yin Lee , "China's Advancements in Central Asia", **East Asian Policy**, 1(4) 5-13, 2009, s. 5-13.

ZHUANGZHI, Sun, The Relationship between China and Central Asia, in I. AKIHIRO (ed.), Eager eyes fixed on Eurasia, Sapporo, **Slavic Research Center, Hokkaido University**, 2007, s. 41-63.